

ONYEDİNCİ YÜZYILDA KÜRTLER VE DİLLERİ : KÜRT LEHÇELERİ ÜZERİNE EVLİYA ÇELEBİNİN NOTLARI

Martin van Bruinessen*

1655'de meşhur türk gezgini Evliya Çelebi, Kürdistan'ın da birçok yerine gideceği bir geziye başladı. Çelebi'nin duyduğu ve gördüğü herşeyi not etme alışkanlığı vardır; binalar, siyasi ve iktisadi işler, efsaneler ve halk hikayeleri, tarihi olaylar ve halkın yediği yiyecek türleri, içtiği suyun niteliği ve hatta konuştuğu diller. Yaşamının son yıllarında (1684 veya 1685'de öldü) bu notlarını on kalın ciltten oluşan **Seyahatname** adlı büyük gezi kitabını yazmak için kullandı (1). Kürdistan'daki gezisi ve maceraları dördüncü cildin büyük bir kısmını ve beşinci cildin küçük bir parçasını oluşturur. Evliya'nın bu çalışması şüphesiz Kürdistan'ın 17. yüzyıldaki durumu üzerine yazılmış en önemli kaynaktır. Neredeyse hiçbir konu kalmamıştır ki Evliya üzerine en azından birkaç laf etmemiş olsun. Bu makalede, bunlardan biriyle ilgileneceğim: Kürt dili. Fakat bu özel konu üzerinde odaklaşmadan önce, Evliya'nın gezileri, not alma ve yazma yöntemleri üzerine birkaç söz söylemek zorundayım.

EVLIYANIN KÜRDİSTAN SEYAHATI

1655'deki uzun gezisi Evliya'nın ilk Kürdistan ziyareti değildi. 1640'da, yukarı Fırat'dan Erzurum'a sonra da Maku ve Tebriz üzerinden Kafkaslara giderken, Kürdistan'ın kuzey bölgelerinden geçmişti. Bu tur sırasında Kürtler üzerine topladığı bilgiler (II. kitapta yazılanlar) az bulunur cinstendir. 1649-50 kışındaki ikinci turunda (III. Kitap) daha da ilginç bilgiler verir. Evliya, Şam'ın eski beylerbeyi Murtaza Paşa'ya, Suriye'den Sivas'a giderken, Halep-Nizip-Birecik-Urfa-Hûsni Mansur (Adıyaman)-Elbistan yolu boyunca eşlik etmişti. Geçtiği şehir ve hatta köylerin birçoğu ile ilgili etraflı bilgiler verir, zaman zaman da Kürtlerden söz eder. Murtaza Paşa onu Sivas'da

(*) Hollandalı Sosyolog ve Kürdolog. Doktora tezi kürtler üzerindedir: **Agha, Shaikh and State, on the social and political organisation of Kurdistan**. Halen Utrecht Üniversitesinde öğretim üyesidir.

(1) A.H. Lybyer, "The Travels of Evliya Effendi", *Journal of the American Oriental Society*, 37 (1917), s.224-239;

M.C. Baysun, "Evliya Çelebi", *İslam Ansiklopedisi*, III, s.400-412;

R.F. Krentel, "Neues zur Evliya Çelebi Forschung", *Der Islam*, 48 (1972), s.269-279.

görevlendirerek, Murat suyu çevresindeki bölgelerin kürt beyleriyle görüşmeye gönderir. Evliya, Pertek, Sagman, Palu, Çapakçur (Bingöl), Genç, Atak (Lice), Kulp ve Mihrani'yi dolaşır. Bu yöneticiler, o vakitler hayli geniş bir özerklikten yararlanıyorlardı. Evliyanın anlattıkları bu beylerin merkezî hükümetle ilişkilerinin içyüzünü kavramak açısından önemlidir. Evliya ayrıca her baharda Suriye ovalarından Bingöl dağlarındaki otlaklara geçen ve hem merkezî hükümete hem de Çapakçur'un Kürt Beylerine yüksek vergiler ödemek zorunda olan büyük göçebe aşiretlerinden de yazılarında bahsetmiştir.

1655'de Evliya Van beylerbeyi olarak atanan akrabası Melek Ahmet Paşa'ya katılarak onunla beraber Van'a gitti. İstanbul, Sivas, Malatya ve Palu üzerinden büyük bir konvoy halinde doğuya geçtiler. Melek Ahmet, Evliya'nın yanına birkaç güvenilir adamını vererek, özel bir görevle Diyarbekir'e gönderdi. Evliya yolculuğa devam ederek Mardin ve Sincar'a gitti. Burada isyan halinde bulunan yezidi aşiretler hakkında bir hayli bilgiler topladı. Bir ay sonra yanındaki büyük askeri konvoyla Melek Ahmet Paşa'ya katılıp, birlikte Bitlis'e girdiler. Burada bölgenin güçlü yöneticisi Abdal Han'ın konuğu olarak bir müddet kaldılar. Bitlis'le ilgili sayfalar, bütün **Seyahatname**'nin en ilginç parçalarından biridir. Bitlis o dönemde henüz önemli bir kültür merkeziydi ve yöneticisi İstanbul'dan neredeyse bağımsızdı. Evliya, Abdal Han'ın derin bilgisine hayran kaldı. Bu çok kültürlü kürt beyinden ve zengin kütüphanesindeki kitaplardan, bölgenin tarihi ve kültürü üzerine birçok şey öğrendi. Bitlis'den, Van gölünün kuzey sahili boyunca yola devam ederek, Melek Ahmet Paşa'nın atandığı Van'a gittiler. Van'da, Evliya, Hakkâri ve çevredeki diğer bölgelerin güçlü aşiretleri ile ilgili çok bilgi derledi. Bu arada Bitlis yöneticisi Abdal Han Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini tümüyle koparmıştı ve Melek Ahmet Paşa'ya Abdal Han'a haddini bildirme görevi verilmişti. Dolayısıyla Evliya bağımsızlıkta aşırıya kaçan bir kürt beyine karşı yürütülen bir harekâtın ilk-el gözlemlerini iletebilmiştir. Bunu, aşağı yukarı iki yüzyıl sonra Alman Moltke'nin de katıldığı bu tür harekâtların sonuncusu ile karşılaştırmak ilginç olabilir (2). Bu sonuncusu hâlâ varlığını sürdüren son bağımsız emirliklerin tümüyle ortadan kaldırılmasını hedefliyordu. Halbuki Evliya'nın döneminde hedef çok daha sınırlıydı. Abdal Han, yenilgisinden sonra tahttan indirildi. Fakat yerine Bitlis eşrafı tarafından Abdal Han'ın oğullarından biri seçildi ve resmen tanındı. Bitlis, böylece eskiden olduğu gibi özerk olmakta devam etti. Ancak harekâtın bu sınırlı başarısı dahi geçici oldu. Çünkü Melek Ahmet Paşa ve askerlerinin Van'a dönmesinin üstünden pek bir zaman geçmeden Abdal Han iktidarı yeniden üstleniverdi. Bir süre sonra Evliya İstanbul'a dönerken, Bitlis'den geçtiğinde Abdal Han kendisini rehin aldı (bu olay **Seyahatname**'nin beşinci cildinde anlatılır).

Ancak bu olaydan önce, Evliya Kürdistan'da başka geziler yapmıştı bile. Diplomatik bir görevle İran'a gönderilmiş ve İran Kürdistanı'nın birçok bölgelerini gezmişti. İran'dan, Bağdat'a gitmiş, güney Irak'ın çeşitli bölgelerini görmüştü. Bir başka görevle de Diyarbekir'e gönderildiğinde, Bahdinan'dan geçmiş, Erbil, Akra, Zaho ve Cizre'yi gezerek, Hasankeyf üzerinden yoluna devam etmişti. Diyarbekir'den dönüş yolculuğunda da Nusaybin, Musul ve Takrit'i görmüştü.

Bugün bile Kürdistan'da Evliya'nın gördüğü kadar yer görmüş, Evliya kadar çok dolaşmış kişiler pek azdır. Bu nedenle Kürdistanla ilgili söylediklerinde kendisini ciddiye almak gerekir, özellikle de verdiği bir çok ayrıntıdan, iyi bir gözlemci olduğu anlaşıldığı için. Dinlediği birçok hikayeyi yazmış, duyduğu şarkı ve şiirleri de yöresel

lehçelerinde kaydetmiştir bunun birkaç örneğini aşağıda da göreceğiz. Geçtiği tüm bölgelerdeki insanların dini, adetleri ve davranışları ile ilgili notlar almıştır. Siyasi durumu değerlendirme konusunda keskin gözlemleri vardır. Başka hiçbir kaynaktan kürt yöneticilerinin siyasi tutumları, merkezî otorite ve yerel yöneticilerle ilişkileri hakkında bu kadar somut bilgiye rastlanmaz. Zamanının diğer yazarlarından farklı olarak sıradan insanlarla da ilgilenmiştir. **Seyahatname**, kürtler hakkındaki ilk sosyolojik çalışma olarak nitelendirilebilir. Bu eserin hâlâ çok az biliniyor olması çok üzücüdür.

SEYAHATNEMENİN ÇEŞİTLİ BASKI VE ÇEVİRİLERİ

Evliya'nın Kürdistan ile ilgili yazılarından çok azı Avrupa dillerine çevrilmiştir: Urfa (3) ve Elbistan-Sivas yolunun (4) tasviri (her iki yazıda da aslında kürtler hakkında çok az bilgi vardır), Sincar'lı yezidilerle ilgili bölüm (5), Bitlis tasvirinin (6) bir kısmı ve Abdal Han'ın tahttan indirildiğinde el konan ve açık arttırma ile satılan kütüphanesi hakkındaki ilginç bölüm (7). Yakın bir süre önce de Kürdistan gezilerinin büyük bir bölümü kürtçeye çevrilmiştir (8). Ne yazık ki bütün bu çeviriler iyi bir el yazmasından değil de **Seyahatname**'nin ilk baskısından yapılmıştır. Bu ilk baskının özellikle ilk altı cildi (İstanbul 1896-1901) son derece yetersizdir ve çok sayıda hata ve eksiklikler vardır. Orijinal metindeki birçok bölüm çıkarılmıştır. Mesela Evliya'nın Bağdat'dan Musul'a gidişini ve Musul'dan dönüşünü anlatan 124 büyük sayfa tutan bölüm (62 yaprak, yani IV. kitabın %30'u) toptan yokolmuştur. Kürt lehçelerinden örnekler bu baskıda tanınmaz haldedir. Neyse ki Evliya'nın yazdığı ya da kendi denetiminde yazdırttığı orijinal el yazması hâlâ mevcuttur (9): İstanbul'da Topkapı Kütüphanesi'ndedir. III. ve IV. kitapları beraber ciltlenmiştir ve katalog numarası **Bağdat Köşkü 305**'dir. Evliya hakkındaki herhangi ciddi bir çalışma bu orijinal el yazmalarını esas almalıdır. Arzu edilir ki **Seyahatname**'nin bu el

(3) M. Köhbach, "Urfa und Seine Legendentarditionen bei Evliya Çelebi", *Der Islam*, 57 (1980), s.293-300.

(4) N. Gözaydın, *Evliya Çelebis Reise in Anatolien von Elbistan nach Sivas im Jahre 1650*. Diss., Mainz 1974.

(5) Th. Menzel, "Ein Beitrag zur Kenntnis der Jeziden. Die Teufelsanbeter oder Ein Blick auf die widerspenstige Sekte der Jeziden", Hugo Grothe, *Meine Vorderasienexpedition 1906 und 1907* içinde, cilt I, Leipzig 1911, s.L XXXI-C XXVI.

(6) W.Köhler, *Die Kurdenstadt Bitlis nach dem türkischen Reisewerk des Ewlija Tschelebi*, Diss. München 1928.

(7) A. Sakisian, "Abdal Khan, seigneur kurde de Bitlis au XVIIe siècle et ses trésors", *Journal Asiatique*, 229 (1937), s.253-270

(8) Se'îd Nakam, *Kurd le mäjÿy drawşokanîda: Seyahatnamey Ewliya Çelebi*, Bagdat, Korî Zanyarî Kurd, 1979.

(9) Çeşitli el yazmalarını karşılaştırmak için, bkz; R.F. Kreutel, "Neues zur Evliya" ve P.A. Mackay, "The manuscripts of the Seyahatname of Evliya Çelebi", *Der Islam*, 52 (1975), s.278-298.

(2) H.von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin 1842, 12 Mayıs 1838 tarihli mektup. (Türkiye Mektupları adı altında türkçeye çevrildi).

yazmalarına dayanan toplu bir yeni baskısı yapılsın (10). Bu yapılmadığı sürece, ya ilk baskı ya da kısa bir süre önce çıkan latin harfleriyle Temel Kuran ve Aktaş tarafından biraz basitleştirilerek hazırlanmış baskıyla yetinmek zorundayız (11).

KÜRDİSTAN, KÜRT DİLİNİN KÖKENLERİ VE EVLİYA ÇELEBİ

Dördüncü kitabın birçok yerinde Evliya kürt dili hakkında yorumlarda bulunur. Bu makalenin bundan sonraki bölümünde işte bunu ele alacağım. Alıntılar kendileri dört parçadan oluşmaktadır, makalenin sonunda orijinal türkçesi latin harfleriyle verilmiştir. İlk iki parçada (el yazmasının 212 b ve 218 byaprakları) Evliya kürt dilinin kökenleriyle ilgili bir efsaneyi anlatır. Bu hikayeden, Evliya döneminde, kürtçenin çok eski bir dil olarak kabul edildiği ve halkın bu dilin farsça ve arapçadan farklı bir dil olduğunu bildiği sonucu çıkmaktadır (Evliya kürtçeyi, türkçe ile karşılaştırmaz). Evliya efsaneyi aktarıncan Migdisi dediği bir ermeni yazarı kaynak göstermektedir (12). Peygamberlerle ilgili efsaneleri de aynı yazara borçludur. Evliya'nın anlattığı efsaneye göre kürtçenin kökenleri çok eskilere Tufan'dan hemen sonraki döneme kadar gitmektedir:

Ne zaman ki Hazreti Nuh-ı Neci tufanda Cudi dağı üzere gemisiyle durup (13) kurtulduğunda, bütün Nuh ümmeti gemiden dışarı çıkıp temiz amber toprağa yüz sürüp, şükür secdesi ettiler... Böylece tufan sonrası bu dünyanın ilk imarı, Resul'un doğumundan dörtbin dörtyüz doksan sene önce olmuştur ki ilk imar olan Nuh'un gemisinin durduğu Cudi dağı üzerine Hazreti Nuh'un inşa ettiği Cudi şehridir ki bu dağ hakkında ---- suresinin -**ve estevde ala'l Cudi ve qile bu den li'l-qavmi'z - zalimin** (Gemi Cudi'ye gelerek durdu ve "kötülük yapanlar gittiler" diye bir ses duyuldu) ayeti inmiştir (14). Hazreti Nuh asrında bir muazzam şehir olup çok gelişmiş idi. Hükümdarı, Hazreti Nuh ümmetinden Kürdim Melik idi. Bu Cudi dağı üzerinde bu Kürdim Melik altıyüz sene yaşayıp, evlatları (her tarafa) yayılıp, İbranice dilinden başka bir dil yaratmışlar, bu ne İbranice, ne Farsça ve ne de Dericedir (15). Ona Kürdim dili derler. Yani Kürdistan'da kullanılan Kürt dili Hazreti Nuh ümmetinden Melik Kürdim'den kalmıştır.

(10) Evliya'nın Diyarbekir'i tanımlayan bir yazısını, çevirisi, uzun bir sunuş ve birçok notla beraber Utrecht Üniversitesi'nden dört meslektaşımın birlikte yakında yayınlayacağız. Bunu takiben, IV. Kitabın yayınlanmamış bölümlerini, yani Evliya'nın Güney Kürdistan'da seyahatlerini yayınlamayı düşünüyoruz.

(11) **Evliya Çelebi Seyahatnamei**, Sadeleştiren: Tevfik Temel Kuran, Necati Aktaş, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1975-1983.

(12) Bu yazanın kim olduğunu keşfedemedim. İsim arap tarihçisi Muqaddasi ya da Maqdisi'yi aklı getiriyorsa da o olmadığı kesindir.

(13) Hıristiyan geleneğinde bu dağ Araratla özdeşleşmiştir. Halbuki müslüman geleneğinde ise gayet mantıklı bir biçimde, Cizre'nin kuzeydoğusunda, Mezopotamya ovasına bakan ve adı bugün de Cudi olan yüksek bir dağa özdeşir.

(14) Kuran XI (Hud Suresi), 44.

(15) İkinci parça, Kürtçenin, Arapça ve Pehleviceden de farklı olduğunu ekler. Deri, Sasani İrani'nin sarayda konuşulan diliydi ki bu Farsi'den yani çağdaş Farsçadan pekaz farklıdır. Pehlevice, Sasani İmparatorluğu'nun resmî yazılı diliydi. Aynı zamanda Zerdüş'tü dininin iki eski kutsal yazısından biriydi.

İkinci parça aynı efsanenin, biraz farklı anlatılmış bir biçimi ile başlar. Olay Evliya'nın Mifarikin diye anlattığı (eskiden Mervani Kürt Hanedanı'nın başkenti olan bugünkü Silvan) yerde geçer. Melik Kürdim bu kez bu şehirle ilintilidir. Yüksek dağlarında 600 yıl yaşadıktan sonra Melik Kürdim, aşağıya inip bütün Kürdistan'ı dolaşır. Mifarikin'in iklimini en hoş bulup oraya yerleşir. Evlatları çok olup, onlar için İbraniceden tamamen bağımsız (anlaşılmaktadır ki Evliya ya da Migdisi, Nuh'un cemaatinin dilinin İbranice olduğunu düşünmekte idi); Arapça, Farsça, Deri, ve Pehlevi gibi klasik dillerden de farklı, bu garip ve hoş kürt dilini yaratır. Dikkate değer bir nokta Türkçeden hiç sözedilmeyişidir; anlaşılan yazarımız Türkçeyi klasik bir dil olarak saymamaktadır. Kürt diline böyle saygı değer bir köken atfeden yerel geleneği Evliyanın da doğrulamaya çalıştığı sezilenmektedir.

Evliya'nın sözünü ettiği diğer kaynaklardan biri Kemal Paşazade'nin fars dili hakkında yazılmış ünlü kitabı **Daka'ik el-Haka'ik**'dir (16). Evliya bu eserden "Cen-net sakinlerinin dili arapça, farsça ve dericedir" diye bir hadisi aktarıp dünyadaki gerçek özgün üç dilin bunlar olduğu sonucuna varmıştır. Bu görüş Melik Kürdim hikayesini doğrulama da tersini de göstermez. Evliyanın kürtçenin varolan ilk dillerden biri, hatta belki de birincisi olduğunu varsaydığı anlaşılmaktadır. Evliya'nın verdiği Tufan'ın tarihi ve Melik Kürdim'in yaşı dikkate alındığında, Kürtçenin oluşumunun M.Ö. 3000 civarında olduğu görülüyor. Evliya'nın bu görüşü bugünkü Kürt dili hakkındaki resmi Türk görüşünden çok farklıdır.

Evliya Kürtçenin birçok değişik lehçesi olduğunu bilmektedir. Bunu Kürdistan'ın büyüklüğüyle açıklar:

"Dağlık ve taşlık Kürdistan vilayeti uçsuz bucaksız olmakla, on iki türlü kürt dili vardır ki birbirlerine sözleri ve deyimleri uymaz ki birçokları birbirlerinin kelimelerini tercüman ile anlarlar.

Büyük ülkedir. Bir ucu kuzeyde Erzurum, Van diyarlarından, Hakkari, Cizre, İmadiyye, Musul, Şehrezul, Harir, Erdelan, Derne, Derteng'ide içererek, ta Basra'ya varıncaya kadar yetmiş konak yer Kürdistan ü Sengistan (Kürtler ve taşlar ülkesi) sayılır. Arap Irak'ı (17) ile Osmanlı arasında bu yüksek dağlar içre altı bin adet Kürt aşiret ve kabilesi güçlü bir sed olmasaydı, Acem kavmi için Anadolu (diyar-ı Rum)'yu istila etmek çok kolay olurdu. İnşallah, altı bin aşiretin reislerini de buldukları yerlerinde yazmak için elime cevahir benzeri kalemimi almışım. Ama bu Kürdistanın eni, boyu gibi geniş değildir. Kürdistan'ın eni doğuda İran toprağından Harir ve Erdelandan, Şam ve Arap Irak'ının (Halep'in) pāk topraklarına kadar yirmi ve yirmi beş konak ve daha aşağısı on beş konak yerlerdir. Ve bu kadar ülkeler içre beşyüzbin tüfekli şafii müslüman vardır.

Ve cümle yedi yüz yetmiş altı pare kale sayılır ki cümlesinde de insanlar yaşar. İnşallah kaleleri dahi yerlerinde tasvir olunur. Devran tükenene kadar Al-i Osman ile Şah-ı Acem arasında Kürdistan ülkesi müebbet olsun. Amin ya Mu'in.

(16) Kemal Paşazade (1468-1534) bir Osmanlı İmparatorluğu tarihi ve diğer bir çok çalışmanın yazarı, büyük bir Osmanlı bilginiydi. Sonradan şeyh-ül İslam olmuştu (bkz.V.L.Ménage, "Kemal Paşazade" **Encyclopedia of Islam**, 2.basım). 400 farsça kelimeyi açıklayan **Daka'ik el-Haka'ik**'in çok popüler olması gerekiyor: Atsız en az 59 adet el yazmasından söz eder (**Şarkiyat Mecmuası**'nda, 6 (1968), s.78).

(17) İrak "Arab aşağı yukarı bugünkü orta ve güney Irak'a tekabül eder (bu bölge 1623 ile 1638 yılları arasında Safevilerin elindeydi). Metnin içeriğinden Evliya'nın "İrak" Acem demekle (orta batı İran) ya da genel olarak İran'ı kasteddiği anlaşılmaktadır.

Yukarıda tasvir edilen topraklar, çok büyük ve kalabalık olduğundan değişik dilleri vardır: Zazaca ve Loloça, Hakkâri'nin Cilo dili, Avnikî, Mahmudî, Şirvanî, Cizrevî, Pisanî, Sincarî, Harîrî, Erdelanî, Soranî, Halitî, Çekvanî, İmadî (Amedî) ve Rojikî dilleri vardır". (II. Parça)

Bu alıntıda Evliya Çelebi'nin tasvir ettiği Kürdistan gerçekten de çok geniştir. Osmanlı İmparatorluğu için taşıdığı stratejik önemine gelince, Evliya bunu şüpheye mahal bırakmayacak ölçüde vurgulamıştır. Hem ülkeleri dağlık ve taşlık bir ülke olduğu için hem de kürtler sağlam, güvenilir müslümanlar oldukları için, Kürdistan fars akınlarını önleyen etkili bir engel teşkil etti. Acaba Kürdistan'ın bu koruyucu işlevini vurgulamak için mi, Evliya Kürdistan sınırını güneyde Basra'ya kadar indirmiştir? O dönemde, bu konuda Evliya tek değıldir. 1620'lerde Kürdistan'da dolaşan İtalyan gezgini Pietro Della Valle de Kürdistan'ın Susiana (Kuzistan) ve Babil bölgeleri arasından başlayıp, kuzeyde Ninova'ya, hatta belki de Karadeniz'e kadar uzandığını duymuştu (18). Kuvvetle muhtemeldir ki, gerçekten de o kadar güneyde kürt aşiretleri bulunmaktaydı. Ancak o bölgede kürtlerin çoğunluğu oluşturdukları, hatta kayda değer kalabalıkta bile oldukları anlamına gelmez. Evliya'nın "Kürdistan" kelimesini bugünkü anlamından farklı bir anlamda kullandığını unutmamamız gerekir. O bu bölgeye "**Kürdistan ü Sengistan**" demektedir ki, "kürtler ve taşlarla dolu bir ülke" diye çevrilebilir. Diyarbakir'i tasvir ettiği bir bölüm daha da manidardır. Burada bölgeye sadece "Kürtler ve Türkmenler Ülkesi" anlamına gelebilecek, "Kürdistan ü Türkmenistan" demektedir. Bu, ima etmektedir ki Evliya kürtlerin olduğu bütün bölgelere, küçük bir azınlık oldukları durumda bile, "Kürdistan" demektedir. Tabii Ortadoğunun nüfusu Evliya döneminde bugün olduğundan çok daha fazla karışık idi. Gerçek Kuzey Kürdistan'ın %15 ya da biraz fazlası hıristiyan, çok küçük bir azınlık (% 0.2) de yahudiydi (19). Müslüman çoğunluğun bileşimi hakkında istatistik yoktur. Ancak tümünün kürt olmadığı gezi notlarından aşikârdır. Ayrıca Kürdistan'ın birçok bölgesinde önemli sayıda türk ve arap yaşamaktaydı. Evliya'nın Kürdistan'ının Suriye ve Irak gibi uç bölgelerinde, tektük kürt adacıkları dışında, kürtlerin sadece küçük azınlıklar oluşturduğu kesin olarak söylenebilir. Evliya'nın bütün bu bölgeleri Kürdistan'a dahil saymasının nedeni muhtemelen, kürtlerin toplumun en göze çarpan ve de askeri açıdan en önemli bölümünü oluşturmalarındandır. Altı bin aşiret ve yarım milyon silahlı insan gücü belki on kere abartılmış sayılardır. Fakat öyle de olsa hatırı sayılır bir topluluk ve hesaba alınması gereken bir güç oldukları aşikârdır. Evliya bu aşiretleri daha ayrıntılı anlatacağı yolunda verdiği sözü kısmen tutar. Birçok yerde Kürtler hakkında bilgi verir ve beklediğinden çok daha medenî ve kültürlü çıkan kürtlere karşı bir sempati ve hayranlık duyduğunu her defasında hissettirir.

Evliya kendisi Kürtçe bilmediği halde, kürtlerin konuştuğu çeşitli dil ve lehçeler arasındaki farkların gayet iyi farkındadır. Onaltı lehçeden bahseder (ilk başta

söylediği gibi oniki değil); bunların tümü kendisinin konuşulurken duyduğu lehçelerdir. Bunlardan sadece iki-üç tanesi; zazaca, rojikî ve muhtemelen Erdelanî başka lehçe konuşanlar için büyük ölçüde anlaşılmaz olsa gerektir. Sözüünü ettiği diğer tüm diller, kuzey lehçeleri (Kurmancî) topluluğunun çeşitleridir. Pisanî, Halitî ve Çekvanî'ler aynen Zaza ve Lolo'lar gibi Evliya'nın Bingöl yaylalarına göçederken gördüğü topluluklardandır (20). Van'da kaldığı sırada Evliya, Hakkâri'deki Cilo bölgesi aşiretlerinin ve güneydoğu Van dağlarındaki geniş Mahmudî aşiretinin üyeleriyle temas etmişti. Avnik, Evliya'nın ilk doğu gezisinde ziyaret ettiği, Erzurum'un doğusundaki bir bölge ve bir kaleye verilen isimdi (21). Şirvan, Bahdınan'da bir bölgedir; Cizrevî ve İmadî şüphesiz Cizre ve Amadiya lehçeleridir. Harîr bölgesi Rewanduz'un güneyinde Büyük Zap suyu üzerindedir. Lehçesi güney ve kuzey kürt lehçeleri arasında bir yapıya sahiptir. "Erdelanî"den Evliya'nın hangi lehçeyi kastedtiği açık değildir: Bir güney Kürdistan lehçesi olan ve bugün büyük ölçüde Farsçalaşmış bulunan, Sanandaj ve çevresinin (Erdelan Emirliği) konuşulan dilini mi, yoksa Emirliğin edebi dili olan Goranî'yi mi? Hangisini kastedtiğini anlamamızı sağlayacak hiçbir örnek de vermemiştir. Evliya'nın sözünü ettiği Soranî (سوراني) lehçesi beklenenin aksine Soran Emirliği'nin, yani bir güney lehçesi değil, aşağıda da göreceğimiz gibi bir kurmancî lehçesidir. 17. yüzyılda Mifarikin yakınlarında Batman çayı boylarında yaşayan Soran adlı bir topluluk vardı ve Evliya kürt dilleri üzerine en eksiksiz notlarını da burada almıştı. Rojikîlere gelince, bunlar Bitlis Beyliği'nin önde gelen aşiretleridir, Dilleri diğer kürtler için kesinlikle anlaşılmazdır. Bunun nedenini bilâhare göreceğiz.

BAZI LEHÇELERDEN ÖRNEKLER

Daha önce de söylediğimiz gibi, Evliya Bitlis'de hayli uzun zaman geçirmiş ve yöneticisi Abdal Han'la iyice yakınlaşmıştır. Ayrıca esrarengiz ve anlaşılmaz Rojikî diliyle de çok ilgilenmiş hatta Abdal Han'ın bu dilde yazdığı bir şiiri kopya edip, dilin en önemli kelimelerini ihtiva eden bir lugatçe hazırlamıştır. Şiirin yedi kıtasından birini aşağıda örnek olarak veriyorum:

Bu dil hapanını lutf eyleyüp çanik-i keremlen yap
eger ihsan edersen bize hüsnüñ hırhırın bir çap
"acebmi çinçihir olsam ki zülfüñ etdi bir qullab
meni piçkir edipdir çanik-i hicran sen çalarsan çap
"acib pitlura pitrepoğ olup gilzara gelmişdir (yaprak.226 b)

(20) Evliya şu göçer aşiretlerin yazlık otlaklara göçettiğini söyler: Zaza, Lolo, İzofî, Yezîdî, Halitî, Çekvanî, Şikakî, Kikî, Pisanî, Pesyanî, Modkî, Zibarî, Karkarî, (III.kitap, s.226, 232; IV. kitap, birinci baskıda s.145). Zaza, tabii ki bir aşiretin değil farklı bir dil gurubunun adıdır; Lolo da aşiret değil belirli bir lehçeye verilen addır ("Lo"yu çok sık kullanma özelliklerinden). Yezîdî, pek tabii, bir dini isimlendirmedir. Adı geçen diğer aşiretlerin bir bölümü hemen ya tümüyle yezîdî idiler (örneğin: Halitî ve Şikakîler). Sonradan Pisanî ya da Pesyanîler Bingöl dağlarının kuzeydoğu yakasına, Halitîler göç yolları üstündeki Antep, Urfa, Diyarbakir ve Erzurum vilayetlerine, Çekvanîler ise esas olarak Bitlis'e yerleşmişlerdir (Cevdet Türkay, **Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar**, İstanbul, Tercüman, 1979).

(21) **Seyahatname** II, s.226-9. Bu bölgedeki çoğu kürt de Mahmudî aşiretindedir. Awnik'in bugünkü ismi: Güzelhisar (Çobandere nahiyesi, Pasinler ilçesi, Erzurum ilinde).

(18) **Voyages de Pietro della Valle, gentilhomme romain, dans la Turquie, l'Egypte, la Palestine, la Perse, ... et autres lieux**, Paris 1661-4.

(19) Bu oran, Diyarbakir, Urfa ve Musul'un 16. yüzyıl başlarındaki ilk malî teftişine dayanılarak hesaplanmıştır. Bkz. Ö.L.Barkan, "Essay sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire ottoman aux XVe et XVIe siècles", **Journal for the Economic and Social History of the Orient** I (1958), s.9-36; özellikle s.20. Nüfusun bileşimi üzerine daha fazla bilgi için yakında basılacak **Diyarbakir in the mid-seventeenth century** adlı eserimin Giriş'ine bakın.

Açıktr ki bu Kürtçe değil bir türk lehçesidir; "edipdir" ve "meni" gibi biçimler Azerî lehçeleri gurubuna ait olduğunu gösterir, aynen Diyarbekir'de konuşulan Türkçe gibi. Ancak bu lehçeyi anlaşılmasız yapan kelimeleridir; kelimelerin çoğu ermeni kökenli gözükmektedir. Evliya'nın belli ki Abdal Han ya da başka bir Bitlis yerlisinin yardımıyla hazırladığı lugatçeye rağmen, tam olarak anlaması ve düzgün olarak tercüme etmesi hemen hemen imkansızdır (22). Dilbilimsel (linguistic) sorunlar çözüldükten sonra bile şiirin birçok dizesi pek az bir anlam ifade eder. Sanki şiir mümkün olduğu kadar çok sayıda tuhaf ve acaip deyim bir araya getirmek amacıyla yazılmıştır. Bu da, insanda şiirin gerçek Rojikî dilini yansıtmadığı şüphesini doğurmaktadır. Öte yandan Evliya, Rojikiler tüm kürt lehçelerini bildikleri halde, onların dilini kimsenin anlamadığını iddia eder. Daha sonraki yıllarda Bitlis şehri kürtleri birinci dil olarak Türkçe konuşurlar. Ayrıca **Derleme Sözlüğü**'ne göre bu şiirdeki garip kelimeler Bitlis Türkçesinde halen mevcuttur! Bu Rojikilerin, ya da en azından kentleşmiş Rojikî aydınlarının karışık bir dil, fars, arap ve ermeni deyimleriyle dolu bir türk lehçesi konuştuklarını gösterir. İnsan, böyle bir dilin nasıl olup da ortaya çıktığını ve kürt olduğunu iddia eden bir halk tarafından konuşulduğunu merak eder. **Şerefname**'de anlatılan Rojikî seçkinleri tarihi bazı ipuçları verebilir. Kendi efsanelerine göre Rojikiler, kökenleri farklı yirmidört aşiret bir tek gün (rojek) içinde konfederasyon kurduğu zaman bir siyasi varlık olarak ortaya çıkmışlardır. Bu kurucular arasında muhtemelen ermeniler ve türklar de bulunmaktaydı. Fakat daha önemlisi, reislerinin Bitlis'de yaşıyor olmasıydı. Çünkü o dönemde Bitlis büyük ermeni cemaatini barındırdığı gibi, aynı zamanda Tebriz-Halep ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Başka hiçbir kürt beyliğinin Bitlis kadar uluslararası ilişkisi yoktu. Bu da Bitlis'de Türkçe ve Farsça bilmeyi gerekli kılıyordu.

Evliya'nın kopya ettiği bir başka kısa metin de Cizrevi lehçesinde (ki bu kez gerçek Kürtçedir) yazılmış bir kısa şiirdir. Bu belki de kürt folklorunun ilk kaydedilmiş örneğidir. Muhtemelen ırmak üzerinde seyreden salların mürettebatının "şureger makamında, hüzünlü bir sesle" (III. Parça'ya göre) ya da "Beyatî makamında, ahenkle" (IV. Parça) söyledikleri şarkılardan biridir (23). Şiştirilmiş keçi derisinden yapılan bu sallar, Evliya'nın döneminde ve hatta günümüze kadar Dicle ve kolları (şarkıda adı geçen Habur Çayı gibi) üzerinde insan ve mal taşımacılığında kullanılan temel araçtır. Şarkı nakaratlarla (terennüm) bağlanan dördlüklerden (mürebba^c) oluşmaktadır:

(22) İlk ve oldukça başarısız bir deneme von Hammer'e aittir. (**Fundgruben** dergisi, cilt 4 (1814), s.380-382) Von Hammer, Seyahatname'nin kendine ait elyazması bir kopyayı kullanmıştır. Bu kopyada şiir biraz çarpılmıştır. Von Hammer şiirin türkçe olduğunun bile farkına varamamıştır. Leiden Üniversitesi'nden Jos Weitenberg şiirdeki ermenice kelimeleri teşhis edip çevirmeye yardım etti. Bu kitabın ilk deneme çevirisi şöyledir:

Bu harap olmuş gönlü yakaladığın pençen, lütfeyle iyilik pençesi olsun,
eğer bize bir sepet olgun, güzel meyva ihsan edersen!
Acaip mi üzgünsem eğer? Ki zülfün darağacımın ilmiği olmuştur.
Hicranın pençesi beni perişan etti, sen (keyfinden) ellerini çirparken,
Tüyleri yolunmuş, çıplak acaip bir tavuğa döndüm, çamurlarda düşen kalkan.

(23) Bu görüldüğü kadar çelişkili değildir: Evliya'nın sözünü ettiği Şureger makamı, muhtemelen Şur'un bir çeşididir ki o da Beyatî ile neredeyse eşittir. Her ikisi de aynı aralıklar dizisine dayanır. Şur İran, Beyatî ise türk müzik geleneğine aittir. İkisi de halk müziğinin sevilen makamlarıdır (müzikolojist Wouter Swets'den alınan özel bilgi).

1 Çüme Cizirê, kelek berdanê
çû Xabûrê, xîvet vedanê
ayayaya oyoyoyo oyoyoyoyo
eman murûwet °ezîzim, bo çi kelendû?

(nakarat:) eman mûrûwet °ezîzim, boçi kelendû?
şa murûwetî, şa murûwetî, biroyî, biroyî, biroyî
eman murûwet °ezîzim, bo çi kelendû?
eman murûwet °ezîzim, bo çi kelendû?

2 îro du ro je mekan dûr e, xûb xûb
îro du ro je mekan dûr e, xûb xûb
bejnîk zirav e, xal zahûr e, xûb xûb
bejnîk zirav e, xal zahûr e, xûb xûb
(nakarat)

3 îşev çi şev e, şevêkî darî, xûb xûb
cehfin terîş e, baran dibarê, xûb xûb
ayayaya oyoyoyo oyoyoyoyo
eman murûwet °ezîzim, bo çi kelendû?
(nakarat) (24)

Evliya şarkının tümünün tercümesi için gerekli yeterince not almamıştır ("her beyiti çevirmeye kalkışsaydım, hikayemi boşyere uzatmış olacaktım" diye yazar ikiyüzlülükle). Bu şarkıdaki kelime ve deyimlerin birkaçı Evliya'nın Kürtçe lugatçesinde açıklanır (II.Parça) Ancak diğer bazı kelimeler açıklanmadan bırakılmıştır. Bu konuda sözlükler de pek yararlı olamamaktadır. Bu nedenle aşağıdaki çeviri deneme mahiyetindedir:

(1) Cizre'ye gittim, salları salıvermişlerdi / Habur'a gittim, çadırları kurmuşlardı / ayayaya oyoyoyo oyoyoyoyo / aman, insaf et canım, bunu niçin yaptın bana?

(2) Evden uzak kalalı, bugün iki gün oluyor / Boynu incedir, beni gözüküyor.

(3) Bu gece nasıl bir gecedir, [böyle] karanlık bir gece? /....(?), ve yağmur da yağıyor.

EVLYA'NIN KÜRTÇE LUGATÇESİ

Kürtçe tarihsel dilbilimi açısından en ilginç, Evliya'nın toparladığı kelime listesidir (II.Parça'da). Bu daha önce Hammer tarafından yayınlanmış ve daha

(24) Şarkıyı burada Hawar alfabesiyle yazdım. halbuki makalenin sonundaki parçalar ekinde ise türkçe için kullanılan transliterasyonu kullandım. Bazı yerlerde birkaç tercih yapmak zorunda kaldım: Özellikle /û/ ile /o/, /î/ ile /î/, /w/ ile /v/ arasında. Ayrıca benim و ile ی yorumunda bugünkü Cezire lehçesi telaffuzuna uymaya çalıştım.

sonraki dilbilimcilerin de oldukça ilgisini çekmişti (25). Ancak Hammer'in elindeki **Seyahatname**'nin elyazması, aslının oldukça dikkatsiz bir kopyasıydı ve kelimelerin birçoğu çarpıtılmıştı. Aslı çok daha iyidir. Arap yazısı, kürtçe transkripsiyon için pek elverişli değildir. Fakat hareke yazısını kullanarak Evliya kelimelerin telaffuzunu aşağı yukarı doğru bir şekilde verebilmiştir. En azından latin alfabesiyle yapılmış ilk transkripsiyonlar kadar iyi bir biçimde.

Liste, birden fazla lehçeye ait kelimelerden oluşuyor görünmektedir. İlk önce Soranî lehçesine ait kelime ve deyimlerle başlanmaktadır ki daha önce de söylendiği gibi, bu, Diyarbakir ile Bitlis arasında yarı-yolda yeralan Mifarikin (Silvan) bölgesinin dilidir. Listenin sonuna doğru salcıların şarkısından cümlelere rastlıyoruz ki bunlar muhtemelen Cizre lehçesindedir. **Şapik hoye** sorusuna kadar liste Evliya'nın diğer çeşitli diller için hazırladıklarını andırmaktadır: sayılar, birkaç tane yaygın kullanılan deyim, yiyecek ve içecek isimleri. Sanıyorum ki bu noktaya kadar ki kelimeler Soran bölgesindeyken sordukları, listenin gerisi de diğer bölgelerde öğrendikleridir. Bu nedenle listenin bu iki bölümünü ayrı ayrı ele alacağım. Her ikisi de başkaları tarafından değişik yer ve zamanlarda derlenmiş buna benzer kelime listeleri ve sözlüklerle karşılaştırılacaktır.

Evliya, muhtemelen böyle bir Kürtçe lügatçe hazırlamış ilk kişiydi. İkinci lügatçe ancak bir asırdan fazla bir süre sonra yazılacaktı. Bahdınan'da onsekiz yıl kalan İtalyan misyoneri Garzoni sonuna italyanca-kürtçe (Amadiye lehçesinde) kapsamlı bir sözlük eklediği ilk kürtçe gramer kitabını yazdı (26). Bundan sonraki liste Muşlu bir ermeniyle o havalide konuşulan kürtçe üzerine mülakat yapan (1806'da) Klaproth tarafından hazırlandı (27). Birkaç yıl sonra Rus dilbilimcisi Berezin, Musul yakınlarında konuşulan kürtçeyi inceleyerek, bir gramer, bir kullanışlı cümleler listesi ve bir sözlük hazırladı (28). 1860'larda Erzurum'da Rus konsolosluğu yapan Jaba da sonradan Justi tarafından yayınlanacak olan geniş bir sözlük hazırladı (29). Jaba'nın sözlüğünün temel bilgi kaynakları Erzurum vilayetinden (özellikle Beyazıt'dan) olmasına rağmen herhangi bir lehçeye bağlı değildir. 19. yüzyılın sonlarında yayınlanan iki başka sözlük tek tek lehçeleri daha çok yansıtır. Bu nedenle de karşılaştırma açısından daha ilginçtirler: Amerikan misyoneri Rhea'nın, Gever (Yüksekova) da kaldığı sırada derlediği Hakkâri lehçesi sözlüğü (30), Bitlis'deki Modkan yöresi valisi Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın Bitlis, Siirt bölgesi lehçesi için

hazırladığı sözlük (31). Kuzey lehçeleriyle ilgili daha başka sayısız çalışma mevcuttur, fakat yukarıda sözü edilen kelime listeleri karşılaştırma açısından çok daha kullanışlı bulunmuştur. Arasıra, Le Coq'un Lolo lehçesi ve Baba Kürtçesinde (bir güney lehçesi) hazırlanmış kelime listelerine (32), Blau'nun 'Amadi ve Sincarî lehçeleri listelerine de atıfta bulunacağım (33). Güney lehçeleriyle karşılaştırma yapabilmek için sadece Wahby ve Edmonds'un sözlüğü (34) ile Le Coq'un Baba Kürtçesi üzerine notlarına başvuruyorum. Soranî lehçesinin kesin olarak kuzey lehçeleri (Kirmancî) gurubuna dahil olduğunu göstermek için bu başvurular yeterli olacaktır. Aşağıda kelimeleri Hawar alfabesine göre yazıp, harf sırasına göre dizip, benim latin transkripsiyonundan sonra Evliya'nın arap harfleriyle transkripsiyonunu ve çevirisini verdim.

I. Soranî lehçesi

av (آو) "su" - Garz.: ave (açıktır ki burada yalın halde değil isim takı almıştır: **avê**); Ziya: (آف) (**av**); W&E: **aw**.

bezi (بض) "koyun" - Garz.: páz (**pez**); Kl.: pass (**pez**); Ber.: poz (**poz**); Jaba: pez (پز) (**pez**); W&E: **pez**.

bizen (بزن) "keçi" - Garz.: bzn (**bizin**); Kl.: bissinn (**bizin**); diğer bütün kirmancî lehçelerinde de aynıdır; W&E: **biz** = "keçi", **bizin** = "dişi keçi".

bîn (بن، بين) "getiril" - Ber.: bina xxx (**bîna**); Jaba: bine (**bîne**), birçok kuzey lehçesinde aynıdır; güney lehçelerinde, **bibe** (< **birdin**).

ceh (جھ) "arpa" - Garz.: gièi (**cey**); Kl.: tscha (**çe**); Ziya: **ceh**; Jaba: djeh, djeou (**ceh**, **cew**); Blau (Sindjar): **cehî**; W&E: **co**.

çar (چار) "dört" - bütün lehçelerde aynıdır.

çendek (چندک) "bazı" (Evliya tarafından tam karşılığı verilmemiştir) - Jaba: tchendeki (چندکی) (çendekî). Karş. Garz.: cian (**çen**), "ne kadar"; Ziya **çend**; W&E: chendê (**çendê**) = "bazı".

dazde (دازده) "oniki" - Garz.: duanzdah (**duwanzdeh**); Ziya: (دوازده) (**dwazde**); Jaba: devazde (**diwazde**); Rhea: dânzdah (**danzdeh**); W&E: **dûwanze**.

deh (ده) "on" - Garz.: dah (**deh**); Kl.: deh (**deh**); Ziya: xxx (**de**)

(31) Yusuf Ziyaeddin el-Halîdî, *El-hadiye el-hamidiye fi el-lughat el-kurdiye*, İstanbul, 1310. Yazının en önemli bilgi kaynağı Siirtli bir kürt mollasıydı. Bu sözlük M.E Bozarslan tarafından latin harflerine çevirilerek ve ekler yapılarak, yeniden yayınlandı (1978).

(32) A. von Le Coq, *Kurdische Texte: Kurmangi-Erzählungen und-Lieder*. Berlin, 1903.

(33) J.Blau, *Le kurde de 'Amadiya et de Djabal Sindjar*, Paris, 1975.

(34) T. Wahby & C.J. Edmons, *A Kurdish - English Dictionary*, Oxford, 1966.

(25) J.von Hammer, "Ueber die kurdische Sprache und ihre Mundarten, aus dem III. Bande der Reisebeschreibung Ewlia's, *Fundgruben* 4 (1814), s.246-7; P.J.A. Ierch tarafından *Forschungen über die Kurden und die iranischen nordchaldäer*, Band II. St. Petersburg 1858, s.18-21.

(26) P.Maurizio Garzoni, *Grammatica e Vocabolario della Lingua Kurda*, Roma, 1787.

(27) Jul. v. Klaproth, "Kurdisches Wörterverzeichnis", *Fundgruben* IV (1814), s.312-314. Mülâkatlar 1808'de Tiflis'de yapılmıştır.

(28) E.Berésine, *Recherches sur les dialectes persans*, Kazan 1853, 3 cilt. Ciltlerin herbiri diğer irani diller yanında, batı kürtçesi üzerinde de durmaktadır.

(29) A.Jaba, *Dictionnaire Kurde-Français*, St. Petersburg 1879.

(30) Samuel A. Rhea, "Brief grammar and vocabulary of the Kurdish language of the Hakari district", *Journal of the American Oriental Society*, 10 (1880), s.118-155.

dibis (دبیس) "pekmez" - Rhea: **dibs**; Jaba: -; (< Ar. **dibs**).

direw (دزو) "yalan" - Garz.: dráu (**direw**); Ziya: **derew**; Jaba: direou (**direw**); W&E: **diro**.

du (دو) "iki" - Garz.: du (**du/dû**); Kl.: ddu (**didû**); Ziya: (دُو) (**du/dû**); Rhea: **du**; W&E: **dû**.

goşt (گۆشت) "et" - **gûşt** veya **goşt** (bütün lehçelerde).

goz (گۆز) "geviz" - Garz.: ghûz, ghús (**gûz**); Ziya: **goz**; Jaba: -; Blau (Am.): **gûz**; Le Coq (Baba): gûez; W&E: **göz**; (Karş. Yeni Farsça **gawz**).

hal: halî te çî ye (حَالَتِه چيه) "nasılsın?" - Jaba: **halî te çawan e**.

hat-: hati (هاته) "geldin".

heft (هفت) "yedi" - bütün kuzey lehçelerinde aynıdır, buna karşılık güney lehçelerinde **hewt** (حه وت).

heş (هش) "sekiz" - diğer bütün lehçelerde **heşt**.

hejir (هژیر) "incir" - bütün kuzey lehçelerinde aynıdır. Karş. W&E: **hencîr**.

herre (هَرَه) "git" - /r/ sesinin kuvvetli olmasına rağmen diğer kelime listelerinde genellikle **here** olarak yazılır. Buna kuzey lehçelerinde sık rastlanır. Güney lehçeleri ise **bişo**'yu kullanır.

hesb (حَسَب) "at" - Garz.: asp (**esp**); Kl.: hasp, âsp (**hesp, asp**); Ziya: (هسپ) **hesp**; Le Coq (Baba): âsp (**asp**); Le Coq (Lolo): häsp (**hesp**); W&E: **esp**.

heye, heyve (هيه، هيئه) "vardır" - diğer kelime listelerinde yalnızca **heye**.

hingivî (هنگیوی) "bal" - Garz.: enghivin (**hengivîn**); Kl.: hingif (**hingif**); Ziya: (هنگیف، هنگیفن) (**hingiv, hingivîn**); Jaba: (هنگیف، هنگیفین) (**hingiv, hingivîn**); W&E: **hengwîn**.

işkok (اشكوك) "armut" (gerçeğe armudun yabancı bir türü için kullanılır: "ahlat") - Garz.: -; Kl.: -; Ziya: (شكوك) (**şkok**); Le Coq (Baba): şikôkâ (**şikoke**), "armudun bir cinsi". Sözlüklerde nadir olarak belirtildiği halde birçok kuzey lehçesinde **şekok/şikok** olarak kullanılır. Güney lehçelerinde ise **girsik** olarak kullanılır.

jor (ژور) "yukan" - Kl.: gjor; Ziya: (ژور) (**jor**); Jaba: zior (ژور) (**jor**), "içeri", jiori (**jorî**) = "üst taraf, üst"; W&E: **jûr**.

kirmanc: kirmancê (کیرمانجی) "kürt" - Ziya: (کیرمانج) (**kirmanc**); Jaba: kourmandji (**kurmanci**); W&E: **kirmanc**.

lo (لو) Bir ünlem.

mewz (موز) "kuru üzüm" - Garz.: mevis (**mewîz**); Ziya: (مویژ) (**mewîj**); Jaba: (موز، مویژ، مویژ) (**mewîz, mewîj, mewij**); Rhea: mēwush (**mēwuş**); W&E: **mēwuj**.

mirşik (مِرْشِك) "tavuk" - Garz.: mrişk (**mirîşk**); Ber.: mrişq (مريشق) (**mirîşq**); Ziya: (ميريشك) (**mirîşk**); Jaba: (مرشك، مرزك) (**mirîşk, mirijik**); Rhea: mirîshk (**mirîşk**); Le Coq (Baba): mrişik (**mrîşik**); W&E: mirîshk (**mirîşk**).

nan (نان) "ekmek" - Bütün lehçelerde aynıdır.

neh (نه) "dokuz" - Garz.: nah (**neh**); Kl.: nah (**neh**); Ziya: (نه) (**ne**); Rhea: nāh (**nah**).

penc (پنج) "beş" - Diğer kuzey lehçelerinde de aynıdır. W&E: **pênc**.

qilawî (قِلَاوِي) "sağlıklı, iyi" - Ziya: (قَلْوِي) (**qelew**) = "şişman, sağlam bünyeli (hayvanlar için)"; Rhea: kalav = "şişman", kalâwî (**qelawî**) = "şişmanlık"; W&E: qelew = "şişman, ağır yapılı".

rabûn: radibim (رَادِيْم) "kalkırım" - Garz.: derabum (**dirabim**); Ziya: (رَادِيْمِه) (**radibe**); vs. Bu fiil yalnız kuzey lehçelerinde bulunur; güney lehçelerinde **helsan** fiili kullanılır.

rûn-: rûn, rûnî, rûnitî (رُون، رُونِي، رُونِي) "otur" - Garz.: derûnim, runist; Ziya: (رُونِشْتِي، رُونِه) (**rûniştin, rûdine**); Jaba: ez rou ti-nim, rou nim (**ez**

rûtinîm, rûnim). Bu fiil güney lehçelerinde bulunmaz. Bunun yerine **da niştin** kullanılır (Emir: **da nişe**).

sawar [bûn] (سَوَار) "ata binmek, at sürmek" - Garz.: suâr kim (**suwar**); Ber.: souvar (**sûwar**); Ziya: (سَوَارُون) (**suwarbûn**); Jaba: souvar (**suwar**); W&E: **suwar**.

sê (سه) "üç" - Kl.: ssessi (**sisî**); Ziya: (سي، سيسي) (**sê, sisê**); Jaba: si (**sî**); W&E: **sê**. Evliya'nın (ث) yerine (س) kullanması bir tıslama sesi verebilmek içindir. Bu da muhtemelen /sisê/ kelimesinin tek hece gibi okunmasından kaynaklanır.

selamet: selamet hati (سَلَامَتِ هَاتِه) "hoş geldin" - Garz.: salamet (**selamêt**); Ziya: (سَلَامَت) (**silamet**); Jaba: selameti (**silameti**) = "iyi sağlık"; W&E: **selamet** = "güvende, emin".

ser (سَر) "baş" - Bütün lehçelerde aynıdır. **be serê** yeminlerde kullanılır: **be serê xanê te** "beyinin başı için", vs. Krş. Garz.: ser babeta (**ser babê te**) "babanın başı için".

sêv/ sîv (سِيُو) "elma" - Garz.: sef (**sêv**); Ziya: (سِيْف) (**sêv**); Jaba: (سِيْف) (**sîv**); W&E: **sêw**.

şeş (شش) "altı" - Bütün lehçelerde aynıdır.

şûxul: şûxlê xo (شُوخُلِي خُو) "kendi işin" - Garz.: scióghól (**şûxûl**); Ziya: (سغل) (**şixil**); Jaba: (شخول) (**şuxûl**); Blau (Sincar): **şûxil**, (Ar. **shughl**). Güney lehçeleri bunu pek kullanmaz, (Türkçe) **îş** ve (Farsça) **kark** kelimelerini kullanırlar.

tire (تیره) "üzüm" - Garz.: tri (**tirî**); Ziya: (تري، تيره) (**tirî, tiri**); Jaba: tiri (**tirî**); Rhea: tirî (**tirî**); W&E: **tirê**. (Evliya bu kelimenin altına "isale" yazarak, /e/ nin çıkarılmış olduğunu göstermiştir; aslında /i/ bugünkü telaffuzunda seslinin fonetik niteliğinin yetersiz bir temsilidir).

werre, warre (وره، واره) "gel" - Bütün lehçelerde **were** dir, /r/ üzerine basılarak söylenir.

xo (خو) "kendi" - Garz.: az qo (**ez xo**) = "ben kendim"; bu qo (**bi xo**) = "kendi"; Ber.: bkho (**bxo**) = "kendi"; Jaba: khou, khé (**xû, xwe**); Ziya: (خوه) (**xuwe**); Blau (Am.): **xo, xoh**; Blau (Sincarî): **xwe**; W&E: **xo**.

xoşî (خوشي، خوش) "sıhhat ve afiyet" - Ber.: khosh (**xoş**) = "güzel, hoş"; Ziya: (خوش) (**xuweş**); Jaba: khochi (**xoşî**) = "sağlık"; Rhea: khwash, khosh (**xweş, xoş**) = "hoş"; W&E: xoshî (xoşî) = "hoşluk, mutluluk, keyf".

xuwar (خوار) "aşağı" - Ber.: khour (**xuwar**) = "altında"; Ziya: -; Jaba: (خوار) khar (**xwar?**), sadece "eğri" anlamındadır; Rhea: khwâr (**xwar**) = "eğri", khwâri/l'khwâri (**xwarî, li xwarî**) = "aşağı"; W&E: **xuwar** = "eğimli, aşağıya doğru, eğri".

yanzde (يازده) - (ك) burundan gelen bir /n/ ya da /ŋ/ yi temsil eder- "onbir" - Garz.: ianzdah (**yanzdeh**); Kl.: jasda (**yanzde**); Ber.: ianzdya (**yanzd'e**); Ziya: (يازده) (**yanzde**); Jaba: ianzdeh (**yanzdeh**); W&E: **yanze**.

yek (يك) "bir" - Bütün lehçelerde aynıdır.

zan-: zanim (ظانم) (ظ) güçlü bir /z/ yi temsil eder "biliyorum"- Garz.: zanum (**zanim**); Kl.: dsanem (**dzanim**); Ziya: (دزانه) (**dizane**); Jaba: **dizanim**; W&E: **zan-, ezanim**.

zebeş (زېش) "karpuz" - Ziya: (زېش، زېش) (**zebeş, jebes**); Jaba: zebesch (**zebeş**); diğer kuzey lehçelerinin çoğunda aynıdır; Garzoni'de hem debes (**debeş**) hem de siütî (**şûti**) vardır. Sonuncusu güney lehçelerinde kullanılan bir kelimedir.

Görülmektedir ki Evliya'nın listesinin bu birinci bölümündeki kelimeler sonradan hazırlanmış olan kirmancî kelime listeleriyle, daha çok da Klaproth ve Yusuf Ziyaeddin'inkilerle yakın bir uyum içindedir. Soran lehçesi, Batı Kürdistan'ın aynı yörelerinde (Diyarbakir-Bitlis-Siirt) çok daha sonraları hâlâ konuşulan lehçelerle yakın bir benzerlik göstermektedir. Bu lehçenin bu kadar değişmez (stable) olması ilginçtir. Evliya'nın kelimelerinin tümü hâlâ kullanıldığı gibi, telaffuzu da neredeyse tam tamına aynı kalmıştır. Sadece birkaç kelimeyle (**dazde, mirşik, qilawî**) sonradan kaydedilen biçimleri arasında birtakım ufak farklar vardır; bu

farklar muhtemelen Soran lehçesiyle, civar yörelerin lehçesi arasındaki farkları yansıtmaktadır. Dilin daha eski bir aşamasını temsil ediyor olmaları muhtemel değildir, çünkü **dazde, duwazde**'den türemiştir bunun tersi olamaz.

II. Diğer kelime ve deyimler (değişik lehçelerden)

alîşan (عالیشان) "şanlı", "muhteşem" (Cizre ve Bitlis'in kürt beylerine (**xan**) Osmanlı sultanları tarafından verilen üvandır).

baran: baran dibarê (باراندي باري، باراند باري) "yağmur yağıyor" - Bütün lehçelerde.

bejnik (بژنيك) "boyun" (muhtemelen, **bejn** "endam, boy"ın küçültme eki almış şeklidir) - Garz.: bezn (**bejn**); Ziya: (بژن) (**bejn**); Jaba: **bejin**; W&E: **bejn**.

berdan: berdanê (بردانى) "salivermişler" - Ziya: (بژدان) (**berdan**); Jaba: **berdan**; W&E: **ber dan**.

bo çi / poçi (بوچي، بوجي) "niçin" - Garz.: boc, boccia (**bo çi, bo çi ye**); Jaba: **bo** = "-den, için" [**bo çi (bo çi)**nin Bahdinan'a özgü olduğu kaydedilmiştir. Diğer yerlerde **çuma** kullanılır]; Rhea: bo chi (**bo çi**); W&E: bo çî, boç, bo (**bo çi, boç, bo**). Birçok kuzey lehçesi **çima**'yı kullanır; Bahdinan'da hem **bo çi** hem **çima** kullanılır, fakat aralarında ufak bir anlam farkı vardır. Daha güneyde **çima**'nın anlamı çok farklıdır: "sanki, -mişçesine, güya" (W&E).

cehfin veya cehxin (جھفن) Evliya tarafından çevrilmemiştir. Bu kelime, ne de bir benzeri, hiç bir sözlükte yer almaz. İçinde yer aldığı metinde (IV. parçadaki şarkı) hiç bir ipucu vermez. Bilgisine başvurduğum kişilerden Bahdinan'ın Bervari yöresinden biri **çavên** "gözler" (çoğul izafetle birlikte) kelimesinin bozulmuş hali olabileceğini söyledi. Bkz. **terîş**.

çarîk (چارىك) "şal" (Evliya "kuşak" olarak çevirir) - Garz.: ciârk (**çarîk**) = "bayan şalı veya pelerini"; Jaba: tcharik (**çarîk**) = "turban, baş örtüsü"; W&E: **çaroke** = "şal (kadınların omuzlarına doladıkları ve alt bölümü bir şeyler taşımak için kullanılan örtü)". Bahdinan'da, **çarûk** W&E'nin sözünü ettikleri şal anlamında kullanılır; diğer kuzey kelime listelerinde bu kelimeye rastlanmaz.

darî (دارى) "karanlık, koyu" - Bütün Kirmancî kelime listelerinde sadece **tarî** (W&E: **tarîk**) bulunur; ancak bazı lehçelerde /t/ çok güçlüdür.

dûr (دور) "uzak" - bütün lehçelerde aynıdır.

eman (آمان) "insaf, aman", "rahmet, magfiret" - Ziya: (آمان) (**eman**) = "insaf, aman dilemek"; Jaba: **eman**; W&E: **eman, aman** = "imdat, insaf!".

°eziz (عزیز) "aziz" - Garz.: āziz (**aziz**); Jaba: aziz (**aziz**, °eziz ?); W&E: **aziz**; (Evliya'nın kelime başına (ع) yazmış olması ille de bunun gerçekte telaffuz edildiği anlamına gelmez)

furoş-; furoşim (فروش) "sata(cağım)" - Garz.: fruhhsium (**frûşim**); Ziya: (دفروشم) (**difroşim**); Jaba: ez difyrouchim (**ez difirûşim**); Blau (Amadî): **firoş-**; W&E: firosh (**firoş-**).

gewher (گوهر) "küpe" - Garz.: ghohark (**gohark**), - ik küçültme ekiyle (?); Ziya: (گوهار) (**guh**); Jaba: (گوهار) (**gûhar**); Blau (Amadî): **guhark**; W&E: **gewher** = "mücevher, öz, cevher".

gobal (کوپال) "(ucu kıvrık) değnek, asa" - Garz.: **kopal**; Ziya: (کوپال) (**gobal**); Jaba: koupal (**kûpal**, **kopal**); Rhea: gobâl (**gopal**); W&E: **gobal**, gochan (**goçan**).

gûh; gûhan (گوهان) "kulaklar" (çoğul takılı hali) - Garz.: ghoh (**guh**); Ziya: (گوه) (**guh**); Jaba: (گوه) , gouh (**gûh**); Rhea: **guh**; Le Coq (Baba): gue; W&E: **gö**.

haci; hacıyan (حاجیان) "hacılar" (çoğul takılı hali).

ïro (ایرو) "bugün" - Garz.: auro, iro (**ewro**, **ïro**); Kl.: iru (**îrû**); Ziya: (ایرو) (**ïro**); Jaba: (ایرو) irou, (افرو) auro (**îrû**, **evro**); Rhea: avru, iru (**evrû**, **îrû**); W&E: **emřo**, **emroke**, **imřo**.

işev (ای شو) "bu gece" - Ziya: (ایشف) (**işev**); Jaba: (ایشفه) ichevê (**işevê**); W&E: **imşev**.

jə (ژە) "-den, -dan" - Garz.: ez, eǰ (ej veya jə ?); Jaba: (ژ) (**ji**); Rhea: zh' (**ji**); Blau (Amadî ve Sincarî): **J**; Lerch: ze, zi (**jə**, **ji**). Güney lehçelerinde **li**, **ji** yerine kullanılır.

kelek (ککک) "sal (şişirilmiş keçi derisinden yapılır)" - Bütün lehçelerde aynıdır.

kelendû (کەندو) Tespit edilemeyen bir başka kelime. Salcıların şarkısında "bo çi kelendû ?" sorusu geçer; kelime listesinde Evliya daha uzun "bo çi kelendû ta hevra ?" sorusunu "bana niçin böyle davrandın?" diye çevirir. Halbuki bu çeviri kısa cümleye daha uygundur. İkinci cümle ise **hevra** "bir biri" gibi daha belirgin bir dolaylı nesne almış başka başka bir cümledir. Bu kelime muhtemelen farsça (کلند) kuland = "kaba, traşedilmemiş, düzeltilmemiş" ve (گولنده) gulanda = "kötü huylu kadın" anlamına gelir (Steingass).

lekan (لکان) "kar ayakkabısı" - Jaba: **lekan**. Diğer kirmancı kelime listelerinde yoktur. **Derleme Sözlüğü** 'ne göre, bu kelime Erciş'de (Van'ın Erzurum tarafındaki kazası) konuşulan Türkçe lehçelerinde bulunur ki bu da son derece yerel bir kullanımı olduğunu gösterir. Güney Kürtçesinde farklı biçimi **liyan** kullanılır (W&E), ve bana verilen bilgiye göre bu Bahdınan'da da kullanılan bir biçimdir.

mekan (مکان) "yer" (şarkının bağlamı içerisinde, Evliya tarafından "ev" olarak çevrilmiştir) - Bu kürtçede az kullanılan arapça bir kelimedir. Yalnız Ziya. ve Jaba tarafından, orijinal anlamı olan "yer, mevki" olarak kaydedilmiştir.

murûwet (مروّت) "düşüncelilik, cömertlik" - (< Ar. (مروّة)) Jaba: merouvet (**mirûwet**); diğer kelime listelerinde kaydedilmemiştir.

ro (رو) "gün" - Garz.: rvz (**ruj**); Ziya: (رو) (**roj**); Jaba: (رو رو) (**ro**, **roj**); Rhea: **ru**; Blau (Amadî ve Sincarî): **roj**; W&E: **roj**.

şa (شا) (öyle görünüyor ki şarkıda sadece ünlem olarak kullanılmıştır). Karş. Jaba: cha (**şa**) = "zevk", "mutlu"; Lerch: şa (**şa**) = "zevk"; W&E: shad (**şad**) = "memnun, mutlu, keyifli".

şapik (شاپك) "şal" - Ziya: (شاپك) (**şapik**) = "kısa yün ceket"; Jaba: (شاپك) (**şapik**) = "keçi kılından dokunmuş astarsız palto". **Şal û şapik** Merkezi Kürdistan'da evde dokunmuş yün kumaştan yapılmış geniş pantolon ve ceketten oluşan erkek kıyafeti.

şev (شو) "gece" - Garz.: sciéf (**şev**); Ziya: (شفت) (**şev**); Jaba: (شفت) (**şev**); W&E: **şev**.

taxûk (تأخوك) "kızak" - Ziya: (تأخوك) (**taxûk**); Rhea: tâkut (?) (**takût**); Rhea emin değildir. W&E: **taxurk** (kuzey lehçesinden bir kelime olarak kaydedilmiştir). **Derleme Sözlüğü**, Ahlat (Bitlis'in kazası) da konuşulan Türkçe lehçesinde tahuk, takunk, tahünk olarak kaydeder. Ermenicede, Erzurum lehçesinde dahuk olarak geçer.

terîş; terîşe (تریشه) Salcıların şarkısında geçen anlamı belirlenmemiş bir kelime. Karş. "cehfin / cehxin terîş e, baran dibarê". Jaba: teriche (**terîşe**) = "talaş; Le Coq (Baba): tirîş (**terîş**) = "ekşi". Bu bağlamda (karanlık ve yağışlı bir gece), güney kürtçesinde kullanılan **terîşqe** = "yıldırım darbesi" anlamına gelebilir. Ancak, Garzoni "yıldırım"ı sadece brûsi (brûsi) olarak çevirmiştir.

vedan; vedanê (وێدان) "(çadırları) kurdular" - Ziya: (وێدان) (**vedan**); Jaba: (وێ دان) (**ve dan**); Blau (Amadî): **vedan**. Güney lehçeleri bunun yerine **heldan** kullanırlar.

xal (خال) "ben" - Jaba, Blau (Amadî) ve W&E tarafından aynen kaydedilmiştir. Garzoni "ben" karşılığı olarak sadece niscan (**nîşan**) vermiştir.

xan (خان) "hükümdar" - Farsça ve Kürtçede, Türkçedeki "beg" in karşılığıdır.

xîvet (خيوّت) "çadır" - Garz.: kivét (**xîvet**); Jaba: (خيوّت) (**xîvet**); Rhea: khivat (**xîvet**); Blau (Sincarî): **xîv**. Güney lehçelerinde kullanılmaz.

xûb (خوب) Şarkıda bir ünlem olarak kullanılmaktadır. (Farsça: khûb = "iyi").

zahûr (ظُهُور) (Evliya böyle yazmıştı: (ظهور)) "görünür (hale gelmek)". Yaygın olarak kullanılan bir arapça kelime. Hiç bir sözlük veya kelime listesinde yer almaz.

zirav (زرّاف) "ince, narin" - Garz.: zráva (**zirave**); Kl.: sraw (**ziraw**) = "ince"; Ziya: (زرّاف) (**zirav**); Jaba: (زرّاف) (**zirav**); Blau (Sincafi): **zirav**. Karş. W&E: **ziraw** = "safra, cesaret".

Listesinin bu ikinci bölümündeki kelimeleri Evliya'nın değişik yerlerden topladığı bellidir; hepsi aynı lehçeye ait değildir. **lekan** ve **taxûk** gibi bazı kelimelere yalnız oldukça sınırlı bir alanda, Van gölünün kuzeyindeki karlı yörelerde rastlanır. Bunlar Kürtçede olduğu kadar Ermenice ve Türkçede de kullanılır. Cezire lehçesinden olması gereken salcıların şarkısının kelimelerinin bir kaçı Ziyaeddin'in sözlüğünde ya hiç yer almaz, ya da değişik bir biçimde gözükürler. Ama daha doğuda konuşulan lehçelere (Bahdınan, Hakkâri, Erzurum) yakındırlar; güney lehçeleriyle fark da pek belirgin değildir. Şarkıda ayrıca başka lehçelerde fazla tutulup yaygınlaşmamış (**mekan**, **murûwet**, **zahûr**) gibi birkaç Arapça kelimeye rastlanır. Nihayet, bazı kelimeleri de tanımak hiç mümkün değildir. Bunlar Evliya'nın çevirmeden bıraktığı kelimelerdir. Mümkündür ki Evliya bunları not ederken yanlış yazmış olsun ve böylece tanınmaz bir biçim almış olsunlar.

DİLBİLGİSİ İLE İLGİLİ GÖZLEMLER

Evliya'nın kelime ve cümle listesi ilgili lehçelerin grameri üzerine çok az bilgi verir. Bu hiç de şaşırtıcı değildir. Listenin Soranice bölümünde isimlerin tümü yalın haldedir, olsa olsa bir izafe almışlardır. İzafe (ى) olarak yazılır, ya da bir kesre ile gösterilir, dolayısıyla /-î/ ya da /-ê/ biçimindedir: **şûxlê xo, be serê xanê te, halê te çî ye ? Şuxul** lehçelerin çoğunda dişi bir kelime olarak kabul edildiği için, birinci örnekte /-a/ nın izafe olması beklenebilir. Başka dişi kelime örneği olmadığından, bu lehçede dişi kelimeler de /-î/ ya da /-ê/ yi izafe olarak almaktadırlar, yoksa **şûxul** erkek mi sayılmaktadır, bilemiyoruz. Maalesef izafe almış çoğul isimler ve takılı haldeki isimler de yoktur. Belirsiz edat /-ek/ iki kez geçer ama isim olmayan kelimelere ekli olarak: **çendek** ("bazı", "kaç tane" anlamındaki **çend**'den) ve **furoşek** ("tek satış", "bir tek malın satışı", fiil kökü **furoş**-dan türetilmiş olarak). Nihayet /-î/ ya da /-ê/ ile biten bir tane hitap hali vardır: **lo kirmancî !**

Cezire lehçesindeki şarkıda iki isim çoğul takılı haldedir ve /-an/ ile biter: **şevekî hacıyan, gewher dû gûhan**. İki coğrafi isim de yalın değildir: **Cizîrê, Haburê**. Buradaki tek izafe belirsiz edati izler ve yine /-î/ ya da /-ê/ biçimindedir: **şevekî darî, şevekî hacıyan**.

Soranice listesinde ismin -in hâli (possessive) şahıs zamirini izleyen izafe ile elde edilir: **serê te, be serê xanê te, halê te çî - ye ?** Öte yandan, şarkıda iyelik gösteren (possessive) bir son-ek (suffix) de kullanılmıştır: **ezîzim**. Hangi iyelik yapısının tercih edildiği konusunda bir karara varabilmek için yine gerekli malzemenin yoksunuz.

Soranî lehçesinde, şimdiki zamanın /di-/ ya da /ti-/ ön-ekleri (prefix) bellidir ki bazan ihmal edilmiştir: **zanim, furoşî, furoşim**. ancak bileşik fiillerde kullanılmıştır: **radibim, çar ta tikim**. (Karş. şarkıda: **baran dibarê**).

Geçen tek olumsuz hâl /ni-/ biçimindedir: **nizanım**. Emir kipinde **rûn, rûnîve rûnîtî** yanyana yer alırlar, **warre** ile **werre** ve **herre** ardadardır, **sawar bi, rabe**'nin yanında (**bûn** ile bileşik olarak), **bin**'de **bîn**'in almaşığı durumundadır (**anîn**'in emir hâli; alışılmış biçim **bîne** (Jaba age.) ya da **bîna** (Ber.)dir).

SONUÇ

Burada yayınlanan metin bölümleri konuşulan Kürtçenin bugüne kadar gelmiş en eski örneklerine aittir. Yalnız bir tane, çok kısa bir metin kesinlikle daha da eskidir. O da 15. yüzyıl başlarında bir ermeni elyazmasında sözü edilen bir duadır (35). Evliya notlarını aldığıında Ehmedî Xanî henüz küçük bir çocuktu. Melayê Cezerî ve Feqiye Teyran ilk önemli "klasik" Kürtçe şiiri yazalı daha çok olmamıştı (36). Ancak bu şairlerin eserlerinin elyazmaları çok daha yakın dönemlere aittir ve yazıcılarının elinde ne kadar değişmiş olduklarını bilemiyoruz. Üstelik edebî eserler olarak muhtemelen konuşulan dili yansıtmıyorlardı. Bu nedenlerden, 17. yüzyıl Kürtçesi üzerine tek güvenilir kaynak Evliya'nın notlarıdır. Dilin ne kadar az değişmiş olduğunu görmek şaşırtıcıdır.

Bu birkaç dilbilimsel not Evliya'nın çalışmasında bulunabilecek ilginç malzemenin ancak ufak bir bölümüdür. Kürtler hakkındaki notlarının daha büyük bir bölümü çevrilip yayınlandığında, Evliya'nın **Seyahatnâme**'sinin daha sonraki gezi kitaplarının hemen hemen tümüyle yarışabileceği görülecektir. Evliya'nın gözlemleri sıradan bir gezgininkinden çok daha sistemlidir ve güçlü bir algılamayı yansıtır. Kendisini ilk kürdolog olarak nitelemekte tereddüt etmiyorum. Umarımki bu makale bu önemli yazara karşı yeniden bir ilgi doğmasını sağlar.

(35) V.Minorsky tarafından "Bulletin mensuel du Centre d'Etudes kurdes," no.10 (Paris, 1950), s.10'da yayınlanmıştır. Minorsky aşağıdaki çeviri ve transkripsiyonu vermiştir: **P'ak'ej xodê, p'ak'ej zahm, p'ak'ej vemark, k'oy hati xaçê oak'erma rahmet-ê-ma:** "Saf (ki) aynı zamanda Tanrı'dır, saf (ki) aynı zamanda güçlü(dür), saf (ki) ölümsüz(dür), (sen) ki haça mağfiretinle geldin, bize rahmet eyle.

(36) Bu şairlerin yaşadığı yıllar üzerine bazı tartışmalar vardır; D.N. Mackenzie, Melayê Cezerî'nin 1570-1640, Feqiye Teyran'ın 1590-1660 yılları dolayında yaşadığını iddia eder ki savı oldukça akla yatkındır (**Yadname-ye İrani-ye Minorsky**, Tahrân, 1969, s.125-130). Ehmedî Xanî kendi doğum yılını 1650 olarak verir ve 1706'da ölmüştür.

I.PARÇA (yaprak 212 b)

Oaçanki Hazret-i Nuh-ı Neci tufanda cebel-i Cude üzere keştisile qarar edüp necat bulunduqda cümle ümmet-i Nuh gemiden taşra çıqup hak-i °amber pake yüz sürüp secde-i şükür etdiler..... Amma ba°de °t-tufan bu dünyanın ibtida°imarı veladet-i Resuldan muqaddem dörd bin dörd yüz toqsan sene olmuştır kim ibtida°imar olan keştî-yi Nuhun qarar etdügi cebel-i Cude üzere bina-yı Hazret-i Nuh şehri-i Cudedir kim bu cebel haqqında sure-i -----

ve estevte °ala °l-Cudi ve qile bu°den li °l-qavmi °z-zalimin ayeti nazil olmuştır. Hazret-i Nuh °asrında bir şehri-i mu°azzam olup gayet°imar oldı. Hakimi Hazret-i Nuh ümmetinden Kürdim Melik idi. Bu cebel-i Cudi üzere bu Kürdim Melik altı yüz sene mu°ammer olup evlad evladı münteser olup °lberi lisanından gayri bir lisan-ı °indiyyat te°lif edüp, ne °lbridir ve ne Farisidir ve ne lisan-ı Deridir. Ana lisan-ı Kürdim derler kim hala Kürdistanda isti°mal olunan lisan-ı Kürd Hazret-i Nuh ümmetinden Melik Kürdimden qalmıştır.

II.PARÇA (yaprak 218 b-219 a)

Müverrih-i Migdisi qavlı üzere ba°de °t-tufan-ı Nuh°imar olan şehri-i Cudidir, andan qal°e-i Sencardır, andan bu qal°e-i Mifarqindir. Amma şehri-i Cudi sahibi Hazret-i Nuh ümmetinden Melik Kürdim altı yüz sene mu°ammer olup Kürdistan diyarların geşt ü gūzar ederek bu Mifarqine gelüp ab ü havasından hazz edüp bu zeminde sakin olup evlad ü ensabı gayet çoq olup lisan-ı °lbriden °indiyyat bir gayri lisan-ı turrehat peyda etdi kim ne °lbridir ne °Arabi ve ne Farsi ve ne lisan-ı Deridir ve ne lisan-ı Pehlevidir. Ana lisan-ı Kürdim derler kim bu diyar-ı Mifarqinde peyda olup hala diyar-ı kürdistanda isti°mal olunan lisan-ı Kürd hazret-i Nuh ümmetinden Melik Kürdimden qalmıştır. Amma vilayet-i Kürdistan daqıstan u sengistan bilad-ı bi-payan olmagile on iki guna lisan-ı Ekrad vardır kim birbirlerine elfazları ve lehce-i mahsuseleri mugayirdir kim nicesi birbirlerinin kelimatların tercüman ile anlarlar.

Memalik-i °azimdir. Bir ucı şimalda diyar-ı Erzerumdan diyar-ı Vandan diyar-ı Hakkari ve Cizre ve °Imaddiye ve Mosul ve Şehrezul ve Harir ve Erdelan ve Bagdad ve Derne ve Derteng ve ta Basraya varınca yetmiş qonak yer Kürdistan ü sengistan°ad olunur kim °Iraq-ı °Arab ile Al-ı °Osman mabeyninde bu kuh-i bülendler içre altı bin °aded mir-i °aşayir ü qabayil-i Ekrad sedd-i sedid olmasa qavm-ı °Acem diyar-ı Ruma istila etmeleri emr-i sehl idi. İnşa°Allah mahallile altı bin °aded mir-i °aşayirleri dahi tahrir etmege destime hame-i cevahir-güyamı almışım. Amma bu Kürdistanun°arzu tulı gibi vasi°degildir. Canib-i şarqisinde °Acem hududında Harir ve Erdelandan hak-i Şam ve hak-i °Iraq-ı °Arap ki hak-i Halebdır, ol hak-i pakine varınca Kürdistanun°arzu yigirmi ve yigirmi beş qonak ve ednası on beş qonak yerlerdir. Amma bu kadar ülkeler içre beş kerre yüz bin tüfenk-endaz ümmet-i Muhammed Şafı°yü °l-mezheb vardır.

Ve cümle yedi yüz yetmiş altı pare kal °e ad olunur kim cümle imardır. İnşa°Allah qıla °ları dahi mahallelerle tevsif olunur. İnqırazu°d-devran°Al-i Osman ile Şah-ı °Acem ma-beyninde memalik-i Kürdistan mü°ebbed ola. Amin ya Mufin.

Bu tahrir olunan mertebe sevad-ı mu°azzam olmagile elsine-i muhtelifeleri vardır: lisan-ı Zaza ve lisan-ı Lolo ve lisan-ı Cilovi-yi Hakkari ve lisan-ı °Avniki ve lisan-ı Mahmudi ve Şırvani ve Cizrevi ve Pisani ve Sincari ve Hariri ve Erdelani ve Sorani ve Haliti ve Çekvani ve °Imadi ve lisan-ı Rojiki vardır. Amma lisan-ı qadim°Arabi ve Farisi ve Deridir zira min **Daqa°iq el-Haqa°iq** li Kemal Paşazade qaddese sirrihi **qala °n-nebi salla °llahü°aleyhi ve selleme lisanü ehli °l-cenneti °l-arabi ve °l-farisi ve °d-deri** buyurmuşlardır.

Amma lisan-ı Kürd budur kim tahrir olunur. Evvela lisan-ı Ekrad-i Soran:

yek du se çār penc şeş heft heş noh da yānzda dāzda
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

lō kirmāncī vārre rūnitī **selāmet hāte** **hālite çiye ?**
sen Kürd gel otur sag geldin nedir haluñ ?

hōşī, qilāvī **herre şūglī hō** **hesbī savārbi** **verre rūn**
iyi, hoşım git kendi işine ata bin gel otur

verre huvār **herre jōr** **herre bīn** **heye nān ?** **heye**
gel aşığı git yuqaru git getir ekmek var mı? var

ceh heyve, bīn **mirşik heyve, bin** **nizānim mirşik**
arpa varsa, getir tavuq varsa, getir bilmem tavuğı

tu derev dike, heyve çendek **nizānim** **herre bin**
sen yalan söylersin, vardır satarsın bilmem git getir

rādibim serīte **çār tātikim be seri hānite**
qalqarım başını dörd yerde yararım han başıçün

verre rūnī, kirmānc, be seri mīrite **verre** **herre** **rābe**
gel otur, Kürd, beg başıçün gel git qalq

zānim **nizānim** **nān** **āv** **gūşt** **hingivī** **dibis** **tire**
bilürim bilmem ekmek su et bal bekmez üzüm

zebeş **hejir** **bez** **bizen** **siv** **işkōk** **mevz**
qarpuz incir qoyun keçi elma emrud quru üzüm

gūz **şāpik heyve?** **heyve** **furūşī ?** **furūşim**
ceviz şaluñ var mı ? var satar mısın ? satarım

be çend furūşek ? **çārīk** **gōbāl** **lekān**
neçeye satarsın ? quşak cevgan qarda yürüyecek babuc

tāhūk **hivēt** **çumā Cizirī** **kelek berdānī**
qızaq çadırlar Cizre şehrine vardım gemileri qoyuvermişler

pō çī kelendū tāhūra ? **irō dū rō je mekāni dūre**
niçün böyle etdiñ baña ? bugün iki gündür ki evinden uzaqdır

hāni ‘ālīşānīte **işev çi şeve,** **şeveki dārī,** **bārān dibārī ?**
han ulu adlıdır bu gece ne gecedir ki böyle qaranlıqdır ve yagmur yağar ?

şeveki hāciyān **bejnīk zirāve hāl hālīte,** **gevher dū gūhān**
hacılar gecesinde ince boynında beñleri, qulağında iki kupe.

Bu guna nice biñ elfaz-ı durerbarları vardır ki bu qadarca tahrir olunup iktifa olundu.

* * *

III. PARÇA (yaprak 205 b)

[Bir nehir dahi] nehr-i Haburdur. Qalfe-i Zaho daglarından nice yüz  uyun-ı cariyeler qarışıp nehr-i  azim olur. Hatta Ekrad ta'ifesi bu nehr-i Habur hakkında lisan-ı fasih   na-sahihlerle m rebba' ları vardır kim savt-ı hazin ile Şureger maqamında qıra'at etdikleri bi-ma'niyat budur. M rabba'ı K rdi: ** me Ciziri kelek berdani    me H buri hivet vedani   ayayaya  y y y   y y y y    emani muruvel'azizim b   i kelend ** dey  hub-avaz ile nehr-i Haburı medh ed p bu m rebba'ı terenn m ederler. Eger bu m rebba'ı terc mesile tahrir eylesek tatvil-i kelim olur.

IV. PARÇA (yaprak 387 a)

Lehce-i mahsus-ı istilahat-ı ibarat : [Bu Cezire-i ibn  mer]ehalisin n lisanları fasih   belig Ekrad lisanidir. Amma ba'zı hanende hub-avazlı kimesneleri maqam-ı Beyatide bu sema'i tagannı ederler. M rebba'ı:

 me Ciziri kelek berdani    me H buri hivet vedani   ayayaya  y y y   y y y y    eman muruvel'azizim b   i kelend    eman muruvel m kerrer Őa muruvel Őa muruvel bir yi   eman muruvel 'azizim b   i kelend    yine eman muruvel m kerrer derler.

Bend-i diger: **Ir  d  r  je mekan d re h b h b   m kerrer bejni  zirave hal tahure h b h b   m kerrer ayayaya  y y y   y y y y    eman muruvel** ila ahire baladaki gibidir.

Bend-i salis: **İŐeb  i Şeve Şeveki d ri h b h b   ceħfin teriŐe b ran d bari h b h b  ** ila ahire ayayaya.

Bir hoş-ayende neva oldugundan lisan-ı Ekrad-ı Cizre  zere bu mahalle Cizre kelek gemilerinin ve nehr-i Haburun evsafı bu gune m rebba'ile tahrir olunup bu lisan-ı fasih bu qadar ile iktifa olındı. Eger her mısra'nın terceme etsek tatvil-i kelim olur.

Himaye Kurulu / Sponsors' Committee / Comité de Parrainage

ABRAHAMIAN Ervand	GALLETI Mirella	RODINSON Maxime
AHMAD Ibrahim	GÜNEY Yılmaz	SA'IDI Gholam-Hussein
AL-QASSEM Samih	HALLIDAY Fred	SLUGLETT Peter
ALAWI Hadi	HITCHINS Keith	STORK Joe
BATATU Hanna	DJALIL Urdukan	VANLY Ismet
BLAU Joyce	KURDOIEV Qanat	VAN BRUINESSEN Martin
CHAILAND Gérard	LIBARIDIAN Gerard	VIDAL-NAQUET Pierre
CHARNAY Jean-Paul	MEKENZIE	VIEILLE Paul
CHAKERI Cosro	NATIGH Homa	WAHBY Tawfiq
DARWISH Mahmoud	PAKDAMAN Nasser	ZUBAIDA Sami
FAROUK-SLUGLETT Marion	PRAIDER Jean-Paul	

Yayıncılar / Editors / Editeurs :

BUCAK Ali, GHAZI Hassan, METHY Daniel, OTHMAN Siyamend, VALI A.

Türkçe Yayın Yönetmeni / Director of the Turkish Edition / Directeur de l'Edition Turque

BUCAK Ali

Dergi Yönetmeni / Director of the Review / Directeur de la Revue

OTHMAN Siyamend

Yazışma Adresi / Correspondence

STUDIA KURDICA
Institut Kurde de Paris
106, rue Lafayette,
75010 Paris - France
Tel: 824 64 64

Bütün çekler ve bağışlar "STUDIA KURDICA" namına gönderilmelidir.

STUDIA KURDICA'nın yayınından yalnızca yayıncıları sorumludur, derginin içeriğinden Kürt Enstitüsü sorumlu değildir. İmzalı yazıların içeriği yalnızca yazarlarını bağlar.

Dépot légal : 2e trimestre 1985

L'Institut Kurde de Paris bénéficie de subventions du Fonds d'Interventions Culturelles.

STUDIA KURDICA

No: 1 - 3

Yıl: 2

Nisan 1985

İÇİNDEKİLER

OKUYUCUYA NOT	5	
ÇIKARKEN	9	
Martin Van BRUINESSEN	Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebi'nin Notları	13
Daniel METHY	I. Dünya Savaşı Sonrası, Constantinople'da Kürt Örgütlenmeleri Üzerine Bazı Belirlemeler	38
Daniel PANZAC	Onsekizinci ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Kürdistan'da Veba Salgınları	49
Siyamend OTHMAN	Kürt Sorunu Karşısında Sovyet Politikası Üzerine Bir Analizin Elemanları	52
Joyce BLAU	Kürtçe Dilbilim ve Sözlük Çalışmaları	60
MALMİSANIJ	Ondokuzuncu Yüzyılda Kird (Zaza) Aşiretleri Arasındaki Çatışmalar	72
KİTAPLAR		
İhsan AKSOY	Onurlu Bir Bilim Adamı ve Tarihe Sunulmuş Bir Savunma	79
Ali BUCAK	"Gerçek Gerçek"	87